

תקציר |

ב־11 ביוני 1948, ערב ההפוגה הראשונה, ערכו לוחמי 'צבא הג'יהאד הקדוש', מתנדבים מעבר הירדן המזרחי וכוח משוריין של הלגיון הערבי, התקפה עזה בבקעת אונו ובעמק לוד. ההתקפה הערבית נערכה על המרחב שבאחריות חטיבת קרייתי. עם זאת, בלחימה נטלו חלק כוחות ישראלים נוספים: חטיבה 8 העברית, כוחות חיל משמר (חי"ם) וכוחות של האצ"ל שטרם שולבו באופן מלא בצה"ל. אף שחודה של ההתקפה, שנבלמה בעמל רב, הגיע ממש עד סיפו של גוש דן, היא כמעט לא הותירה את חותמה על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות.

המחבר מתאר את השתלשלות הקרבות בגזרת חטיבת קרייתי, שנערכו בעיקר בצד היהודי של גבול החלטת החלוקה. הוא מנתח את משמעותם וטוען, כי אלה יכולים לשמש מקרה בוחן (case study) למטרותיה הטריטוראליות של ירדן במלחמת הקוממיות. כמו כן, קרבות אלה מאירים את המלחמה מזוויות מוכרות פחות, כמו הלחימה של ערביי ארץ ישראל בשלב שלאחר הקמת מדינת ישראל ופלישת צבאות ערב, לחימת האצ"ל ככוח סדיר, לחימת החי"ם ולחימת חטיבה 8 בראשית דרכה.

עם השריקה להפסקה: הקרבות ערב ההפוגה במרחב קרייתי

בנימין גשור¹

מבוא

ב־11 ביוני 1948 ערכו ערבים מקומיים, חלקם לוחמי 'צבא הג'יהאד הקדוש' (ג'יש ג'יהאד אל־מקדס) עם מתנדבים מעבר הירדן המזרחי ועם כוח של הלגיון הערבי (צבאה של עבר הירדן, כיום ולהלן: ירדן), התקפה עזה בבקעת לוד. אף שחודה של ההתקפה, אשר נבלמה בעמל רב, הגיע ממש עד סיפו של גוש דן – כדי לסבר את האוזן: עד נווה מונוסון של ימינו – היא כמעט שלא הותירה את חותמה על קורות מלחמת העצמאות. כללית, ההתייחסות ההיסטוריוגרפית לקרבות שטרם ההפוגה הראשונה (11 ביוני 1948 לפני הצהריים עד 9 ביולי בבוקר), בחזית המרכז, בשטח שממזרח לגוש דן, דלה ביותר. דלות זו ניכרת הן בחיבורים על אודות מלחמת העצמאות בכללותה, הן בחיבורים המתייחסים לגזרות הלחימה השונות. גם היחידות, מן הצד הישראלי, אשר השתתפו באותם קרבות, כמו חטיבת קרייתי (להלן, קרייתי,

1 ד"ר בני גשור כתב את עבודת הדוקטורט במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית על אודות מתנדבי חוץ לארץ מצפון אמריקה במלחמת העצמאות. מאז, כחוקר עצמאי, פרסם שורה של מאמרים אודות היבטים שונים של אותה מלחמה.

חטיבה 4), חטיבה 8, האצ"ל והחי"ם (חיל המשמר, חיילים בעלי אימון בסיסי שנועדו בעיקר להגנה סטטית), הותירו תיעוד דל באשר ללחימה בגזרה זו. אותה התעלמות, או התעלמות יחסית, ניכרת גם בביוגרפיות ובספרי זיכרונות של חיילים ושל מפקדים שהשתתפו באותם אירועים, והוא הדין בעברה השני של הגבעה.²

מבחינת מרחב וזמן יתמקד המאמר במרחב שבאחריות קרייתי. באופן גס מדובר באזור בקעת אונו ועמק לוד, והיריעה הגאוגרפית תורחב לעיתים כדי להבין את מהלך האירועים. תחום הזמנים יתמקד ביממה, בקירוב, המסתיימת ב־11 ביוני בערב, עת שככה האש בגזרה זו, אך כדי להבין את השתלשלות הדברים תתמקד עבודה זו באירועים שמועדם קודם לפרק זמן זה, ובמקצת, גם מאוחר יותר.

קרייתי: ממחוז לחטיבה

מחוז תל אביב של ארגון 'ההגנה', שכינויו היה 'קרייתי', בפיקודו של מיכאל ('ג'יימס') בנגל, נהנה משפע יחסי של כוח אדם, מעבר לצרכים הביטחוניים של המחוז עצמו. לפיכך עם תחילת מלחמת העצמאות, ב־30 בנובמבר 1947, הופנו רוב אנשי החי"ש (חיל השדה, חי"ר במושגי ימינו) בקרייתי לחטיבת גבעתי (חטיבה 5), וזו מצידה, מפברואר עד מאי 1948, הוצאה בהדרגה ברובה, ולבסוף כולה, מן המחוז.³ עם זאת בחודשי המלחמה הראשונים

² בחיבורים רבים על אודות מלחמת העצמאות בכלל ועל אזור המרכז בפרט לא מוזכרת כלל התקפה זו. בין אלה (רשימה חלקית ביותר): אלחנן אורן, **בדרך אל העיר**, תל אביב: מערכות, תשל"ו (להלן: אורן, **דרך**); דוד טל, "הקרב על ירושלים", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, א, רמת-אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2004, עמ' 307-339 (להלן: קדיש, **מלחמת העצמאות**, להלן: טל, "הקרב על ירושלים"), הסוקר את כלל הלחימה בין ישראל לירדן במלחמת העצמאות; בני מוריס, **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תל אביב: עם עובד, 2010, מאנגלית: Benny Morris, 1948, *A History of the First Arab-Israeli War*, New Heaven: Yale University Press, 2008, תרגום: יעקב שרת (להלן: מוריס, 1948); אליהו הראל, **לוחמי הכרך, חיל השדה (חי"ש) של תל אביב**, יבנה: י.ג.א.י, 1998 (להלן: הראל, **לוחמי הכרך**); בביוגרפיה של שבתי טבת על משה דיין, אז מג"ד בחטיבה 8, ולימים הרמטכ"ל, שר הביטחון ושר החוץ, הקרב מוזכר בחצי שורה (ואף היא לא מדויקת), שבתי טבת, **משה דיין - ביוגרפיה**, ירושלים ותל אביב: הוצאת שוקן, 1971, עמ' 273 (להלן: טבת, **דיין**); התמונה דומה גם באשר לצד הירדני: נייג'ל ברומג' (Bromage), מפקד כוח הלגיון במקום, כלל את סיפור הקרב במספר עמודים (הכוללים גם אירועים אחרים) בספר זיכרונותיו, Nigel Bromage, *Soldier of Arabia: a British military memoir from Jordan to Saudi Arabia*, London & New York: Radcliffe Press, 2012, עמ' 26-33 (להלן: ברומג', **חייל**).

³ מאיר פעיל, **מן ההגנה לצבא הגנה**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן, 1979, עמ' 327.

התקיימה לחימה במחוז תל אביב, מול יפו ומול כפרים ערביים שכנים. ניהול לחימה זו נותר באחריות קרייתית. מפברואר 1948 החלה המפקדה המרחבית להתארגן מחדש, זו הפעם כחטיבה, אשר ירשה את שמה מן המחוז. 'המחלקה המגויסת' ו'הפלוגה המיוחדת', שתי יחידות שיועדו למאבק ב'פורשים' ולפעולות תגמול כנגד ערבים, וכן חלק מ'גדוד הפרברים' (שרובו הפך לגדוד 53 בגבעתי), היוו לימים את הגרעין לגדוד 42 בקרייתית, שעליו פיקד שמעיה בקנשטיין (ברקת). ההתארגנות התנהלה לאיטה: במבצע 'נחשון' (העברת שיירות מאובטחות לירושלים, 5-15 באפריל) העמידה קרייתית פלוגה לא־אורגנית⁴ ובמבצע 'חמץ' (כיבוש המרחב הערבי שמסביב ליפו, 28-30 באפריל) – גדוד חי"ש, נוסף על החזקת עמדות שבמרחב אחריותה.⁵

בהמשך לגדוד 42, בקרייתית הוקם גדוד 43, בפיקודו של עמוס בן־גוריון (בנו של דוד), אשר לאחר זמן קצר החליפו אריה סימון, ואחריו הוקם גדוד 44, בפיקודו של משה וימן.⁶ שאר החיילים אורגנו בשלושה גדודי חי"ם: חי"ם תל אביב, חי"ם דן וחי"ם דרום.⁷ כן לקרייתית הוכפף הכוח המנותק בבן שמון, ובו שלוש פלוגות מוקטנות. נסיבות הולדתה של החטיבה, אשר כללו תקופה ממושכת ככוח מרחבי, והוצאת כוח אדם איכותי לחטיבות אחרות הטילו צלן על כשירותה, על ההתייחסות אליה ואף על התייחסותה העצמית.⁸ כך, אף שפורמלית מאביב 1948 קרייתית הייתה חטיבת חי"ש לכל דבר, מבחינת כשירותה היא נחשבה חטיבת קו שני, ולאורך כל המלחמה לא השתתפה בשום קרב גדול נגד צבאות ערב.

קביעת קו החזית שממזרח לגוש דן

ב־1948 רוב השטח שמשני עבריו של כביש יפו–ירושלים (כיום, בשינויים קלים: כביש 44 מיפו עד רמלה, כביש 424 עד לטרון, ובהמשך כביש 1. להלן

4 עדות יוחנן פלץ, מפקד הפלוגה המקובצת במבצע, מראיין: אורי מילשטיין, 11 במארס 1982, ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט) 32/53/3 – 12.

5 הראל, **לוחמי הכרך**, עמ' 138–156; יוסף אוליצקי, **ממאורעות למלחמה**, תל אביב: מפקדת 'ההגנה' מחוז תל אביב וצה"ל/שירות תרבות, 1951, עמ' 374–375 (להלן: אוליצקי, **מאורעות**).

6 **חטיבת קרייתית**, מפרד מרטין, ללא שם נמען, 7 ביוני 1948, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ) 1864/1950/87; **פקודת מבצע לפטרולים**, מקריית/מבצעים לגדודים 42, 43, 44 ולנמענים נוספים, 3 ביוני 1948, א"צ 5439/1949/117.

7 אורן, **דרך**, עמ' 42.

8 **במשלט**, עלון גדוד 42, גיליונות 3 (24 בנובמבר 1948) ו־4 (טבת תש"ט).

בסוגריים שמות האתרים דאז בימינו) נעדר כמעט לחלוטין נוכחות יישובית יהודית. מצפוני, לאורך כ-45 ק"מ, מאפעל ומכפר אז"ר שבמבואותיו המזרחיים של גוש דן, ועד הגוש הכולל את נווה אילן, קריית ענבים ומעלה החמישה, המאחז היהודי היחיד היה בן שמן המנותק.⁹ גם מדרום לכביש זה המצב היה דומה, והשטח שמבאר יעקב ועד למוצא עילית, להוציא גזר, היה ריק מיישובים יהודיים.

במבצע 'חמץ', בסוף אפריל 1948, שבו השתתפו כוחות מחטיבת אלכסנדרוני (להלן: אלכסנדרוני, חטיבה 3), גבעתי, וכאמור קריית, נכבשו או ננטשו כפרים ומאחזים ערביים שבקרבה מידית לגוש דן.¹⁰ בעקבות זאת בתחילת מאי נמתח קו החזית שממזרח לסאפריה (צפריה), כפר עאנה (אור יהודה), סאקיה (רמת פנקס) ותל ליטווינסקי (תל השומר). ב-4 במאי כבשו כוחות האצ"ל את עבאסיה (נקרא עד 1932 ולהלן: יהודיה, כיום יהוד).¹¹ לאחר כניעת יפו ב-13 בחודש כבשה קריית, בימים 14–15 במאי, את בית דג'ן (בית דגן).¹² בהמשך, בליל 18–19 בו, כבש גדוד 52 של גבעתי את מחנה צריפין.¹³ כיבושים אלה התוו קו חזית ברור יחסית, המאבטח ברמה סבירה את התנהלות החיים שבעורפו. לאחר כיבוש יפו, שהושלם ב-13 בחודש, פסקה הלחימה לאורך החזיתות העירוניות שבמרחב קריית, עדיין בשלבי מעבר מכוח מרחבי לחטיבה, אשר קו החזית התרחק ממנו קמעה.¹⁴ לפיכך בימים הבאים יצא עיקר כוח החי"ש של החטיבה, ועימו חלק מחילי החי"ם,

9 פרדוקסלית, לגבי מערבו של שטח זה, נראה כי אחת הסיבות להיעדר התיישבות יהודית היא עליית מחירי הקרקעות באזור שממזרח לגוש דן, כתולדה של ההתיישבות היהודית הצפופה בתל אביב ובבנותיה. הדבר נגרם הן עקב חוקי ההיצע והביקוש גרידא, הן, בין היתר, כיוון שההתיישבות היהודית הביאה לנהירה ערבית לאזור מסיבות כלכליות ולצורך גובר באדמות חקלאיות. שלום רייכמן, **ממאוז לארץ-מושב, יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918–1948**, ירושלים: יד בן-צבי, 1979, עמ' 62–63.

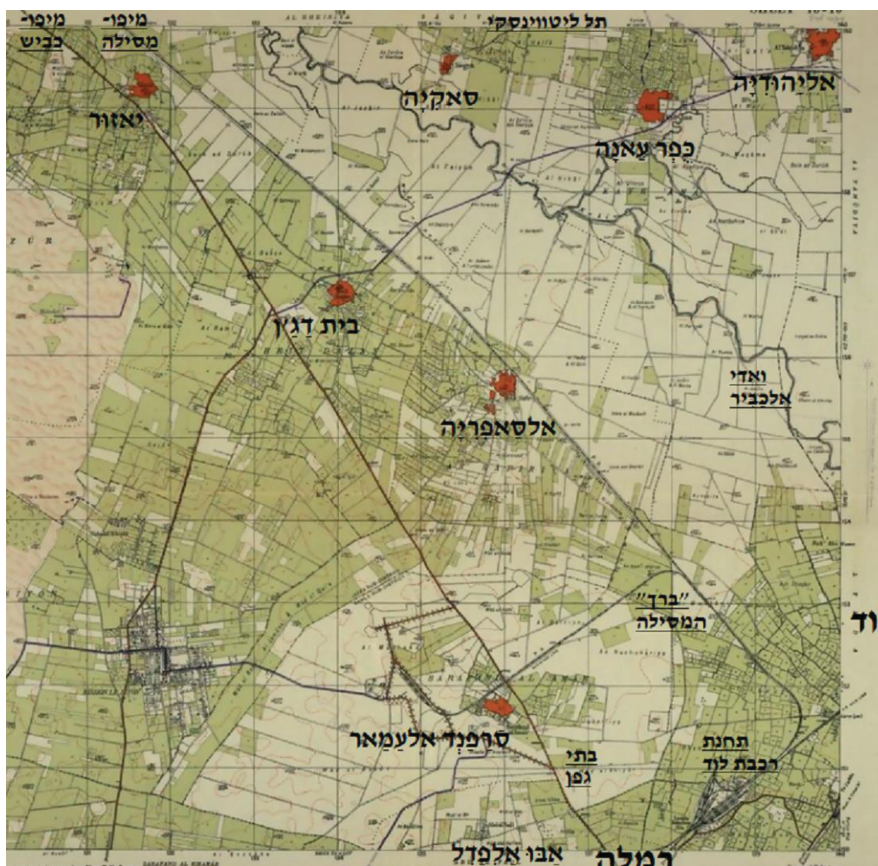
10 הראל, **לוחמי הכרך**, עמ' 138–156; אוליצקי, **מאורעות**, עמ' 374–375.

11 עדות אלי הפנר, מפקד באצ"ל באותו קרב, **אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה**, 9 במארכ 1994, ומסמכים נוספים באוסף, ארכיון מרכז ז'בוטינסקי (להלן: אמ"ז) 40 – 2/7/7 (להלן: "אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה").

12 קמ"ן קריית, ללא נמען, "סיכום יומי, מ-141800 עד 151800", 16 במאי 1948, א"צ 92/321/1948.

13 מרדכי בר-און, "נלחמת על ביטחונה, הגנת ראשון-לציון במלחמת העצמאות", **עת-מול** 224, קיץ 2012, עמ' 26.

14 יואב גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר**, ירושלים: יד בן-צבי, 1986, עמ' 224–226 (להלן: גלבר, **גרעין**). כמו כן עם חתימת ההסכם לצירוף האצ"ל לצה"ל, ב-1 ביוני 1948, תוכנו חלק מחילי האצ"ל להוות גדוד נוסף בקריית, גדוד 45.

מפת זירת הקרבות (שורטטה בידי המחבר על בסיס Survey of Palestine, 1942, הספרייה הלאומית, אוסף ערן לאור).

מערי גוש דן אל קו החזית החדש שממזרחן.¹⁵ נוסף על כך כ-250 חיילים מן החי"ם עזבו את מחוז תל אביב ואיישו משלטים במרחב גבעתי (אחד מהם תל גזר).¹⁶ בסוף מאי נערכה קריית בקו צריפין (שהועברה לאחר כיבושה לקריית) – סאפריה – בית דג'ן – כפר עאנה – סאקיה – תל ליטווינסקי,

¹⁵ ללא שם שולח ונמען, **סיכום יומי מ-17.5.1948** שעה 8:00 עד **18.5.1948** שעה 18:00; ללא שם שולח ונמען, **סיכום ישיבת חצות מיום 25.5.48**; **חזית יפו-תל אביב במלחמת השחרור**, אוסף תעודות קריית (קיבץ ככל הנראה אורי מילשטיין), אי"ט 3/50/2 – 12.

¹⁶ אוליפקי, **מאורעות**, עמ' 402; האגודה להנצחת מגיני גזר, **יומה של גזר**, ירושלים: הוצאת כנה והאגודה להנצחת זכרם של מגיני גזר, 1988, עמ' ח (להלן: האגודה להנצחה, **גזר**).

והגדודים 42, 43 ו-44, בסדר עולה, תפסו את הקו מימין לשמאל. גדוד 42, כיוון שהחזיק במרחב שבין מבואותיה של רמלה לצריפין, נערך כך שפניו מופנות כללית צפונה, ולפיכך החטיבה החזיקה בקו שצורתו האות הלטינית L, אשר בסיסה, באורך של כ-4.5 ק"מ, הוא כביש יפו-ירושלים. כן סייע בהחזקת הקו כוח מחי"ם תל אביב (גדוד שהוקם כאמור תוך כדי ההתארגנות מחדש של מחוז קריית).¹⁷

החלטה 181 של עצרת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 (להלן: החלטת החלוקה) הקצתה למדינה היהודית, באזור שמצפון לשדה התעופה לוד (נמל תעופה בן-גוריון), את השטח התחום בקו מסילת הברזל לוד-חיפה, כולל שדה התעופה עצמו. ממש על הגדר הדרומית של שדה התעופה, באזור צומת בדק של ימינו, פנה קו הגבול המיועד ונמתח בקו כמעט ישר עד מעט מזרחה לס'רפנד אל-עמאר (מעט ממערב לצומת ניר צבי). אם כך לוד ורמלה היו בשטח המיועד לערבים. הוא הדין במפגש מסילות הברזל חיפה-קנטרה ויפו-ירושלים ובהצטלבות בין כביש יפו-ירושלים וכביש האורך הראשי של ארץ ישראל (כביש 40, מחלף רמלוד). כל אלה יחדיו היו צומת התחבורה העיקרי של הארץ. נוסף על כך בפועל בידי הערבים נותרה רצועת שטח של מספר ק"מ, ברוחב משתנה, המשתרעת ממעט צפונה לס'רפנד אל-עמאר, הכוללת את שדה התעופה לוד, והלאה צפונה לכיוון אזור השרון, מן התחום המיועד למדינה היהודית.

הכוחות – הצד הערבי

הכוח הערבי שבבקעת לוד כלל כ-1,000 לוחמים ערבים מקומיים ועוד כ-400 עד 500 מתנדבים סדירים למחצה מעבר הירדן.¹⁸ ראיס (סרן, קפטן) נייג'ל ברומג', מפקד כוח הלגיון אשר בתחילת יוני 1948 שוגר ללוד ולרמלה (ראו להלן), חלק ללוחמים הבלתי סדירים מחמאות צנועות בכל הנוגע לארגוןם ולאומץ ליבם בקרב, אך פחות בנוגע לרמת האימון. באשר לרמת המשמעת

¹⁷ מבצעים קריית לגבעתי, אלכסנדרוני ועוד, פקודת מבצע 'ארגון', 26 במאי 1948, א"צ 922/1975/1018 (להלן: "ארגון").

¹⁸ מטכ"ל/אגם/מודיעין לגבעתי, קריית ועוד, ידיעות על כוחות האויב בחזית רמלה-לוד-בית נבאללה, 29 במאי 1948, א"צ 922/1975/1018; מוריס, 1948, עמ' 414; אברהם איילון, חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, תל אביב: מערכות, תשי"ט, עמ' 578 (להלן: איילון, קוממיות); אורן, דרך, עמ' 15, 36.

בקרבתם, זו הייתה בלתי אחידה, לדבריו.¹⁹ עד סוף מאי 1948 עמד בראשם חסן סלמא, מפקד הגזרה המערבית של הג'יהאד, הכוח הצבאי של הוועד העליון של ערביי ארץ ישראל, בהנהגת המופתי חאג' אמין אל-חסיני, יריבו בנפש של עבדאללה, מלך ירדן. על שורות הג'יהאד נמנו ישירות כמחצית מן הלוחמים המקומיים, ואילו בינו לבין השאר, אשר רמת אימונם הייתה לרוב בסיסית, חצו מפקדות מקומיות, והמידה שבה סרו להנהגתו לא הייתה ברורה ואף לא אחידה.²⁰ הבלתי סדירים נעזרו בכמה משוריינים, שחלקם נלקח שלל מההגנה.²¹ משוריינים אלה היו כוח התערבות נייד בעל עוצמת אש רבה, והיו יעילים ביותר בתנאי הקרקע, העבירות והתחבורה של הגזרה.

כללית, עד סוף מאי 1948 הגבילו הכוחות הערביים שבגזרה עצמם לתקיפת התחבורה היהודית העוברת דרכם, אולם במקרים אחדים, אשר הבולטים שבהם היו ההתקפה על שכונת התקווה בדצמבר 1947,²² וקרבת שיירת חולדה בסוף מארס, הם חרגו מכלל זה.²³ דפוס התנהגות זה היה רווח בקרב ערביי ארץ ישראל, אשר הגבילו את אופקיהם לסביבתם הקרובה, בלא תיאום ברמה הארצית, ולא היה ייחודי לבקעת לוד.²⁴ הכוחות הערביים השקיעו מאמץ ניכר, וכפי שיתואר להלן בקרבות מול האצ"ל – מוצלח, בהגנת מפגש מסילות הברזל יפו-ירושלים וחיפה-קנטרה, וכן מפגש מסילה אחרונה זו עם כביש יפו-ירושלים.

מאמצע מאי נכנסו שלוש חטיבות של הלגיון לארץ ישראל, ובהן שישה גדודים, שלרשותן עמדו במצטבר כ-70 שריוניות בעלות תותח וכ-50

19 ברומל, **חייל**, עמ' 26-27, 32.

20 אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, **כיבוש לוד: יולי 1948**, תל אביב: משרד הביטחון, 2000, עמ' 19-20 (להלן: קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**); איתמר רדאי, **בין שתי ערים, הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו, 1947-1948**, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 2015, עמ' 215 (להלן: רדאי, **שתי ערים**).

21 קמ"ן חטיבתי לקריית, **סיכום יומי מ-261800-271800**, 28 במאי 1948, א"צ 321/1948/92; טנא (הש"י) (ד) לקונרד (משה בר-תקווה, עוזר ראש אג"ם לחזיתות מרכז ודרום), **התקפת האצ"ל על רמלה**, 28 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975.

22 רדאי, **שתי ערים**, עמ' 214.

23 אריה יצחקי, **לטרון: המערכה על הדרך לירושלים**, א, ירושלים: כנה, 1982, עמ' 47 (להלן: יצחקי, **לטרון**).

24 בנימין גשור, "הקרבות באזור מעאר-שעב במלחמת העצמאות", **קתדרה** 178, תש"ף-2020, עמ' 150 (להלן: גשור, "שעב"); בנימין גשור, "רחוק מהעין, רחוק מהלב: הר חברון במלחמת העצמאות", **יסודות** 4, 2022, עמ' 421 (להלן: גשור, "חברון").

שריוניות סיור מצוידות במקלעים. שניים מאותם גדודים נערכו באזור לטרון. מרבית קציני הגבוהים של הלגיון, מסמג"ד ומעלה, בהם מפקדו, ג'ון באגוט גלאב (Glubb), היו בריטים,²⁵ והוא נחשב לטוב שבצבאות ערב. ביצועיו בשדה הקרב במאי וביוני איששו רושם זה, ו"הלגיון נטע כבוד בלב חברינו" כדברי בן-גוריון.²⁶

כניסת האצ"ל לגזרה

ערב מלחמת העצמאות מנה האצ"ל כ-3,000 אנשים, שרובם לא היו לוחמים.²⁷ רוב לוחמיו הוותיקים היו מאומנים בתפעול כלי נשק, בירי מהיר, בידוי רימונים ובניתוק מגע מהיר. אך להוציא מעטים, אשר הוכשרו לכך במסגרות אחרות, ניסיונם המבצעי בשדאות, בניווט ובאימון הפרט היה דל, ומרביתם לא עברו אימון במסגרות גדולות יותר מחוליה או מכיתה. בשלהי 1947 יצא האצ"ל בהדרגה מן המחתרת, החל להרחיב את שורות לוחמיו, ומערך הדרכה להקניית יסודות הלחימה הסדירה הוקם בחיפזון.²⁸ מכורח נסיבות אלו ובשל קוצר הזמן עברו מרבית לוחמי האצ"ל רק אימון פרט ואימון שדאות בסיסי לפני יציאתם לקרבות.²⁹

מגעים בין ההגנה לאצ"ל לתיאום הפעילות המבצעית ולשילוב כוחות³⁰ הבשילו ב-27 באפריל, עת ניא את האצ"ל למלא משימות שתקצה לו ההגנה ושכוחו לבצען. באשר לגזרה המתוארת, לאחר שב-4 במאי כבשו כוחות האצ"ל את יהודיה, מ-16 במאי, נערך האצ"ל, בכוח גדודי לערך, בבאר יעקב.

²⁵ עבדאללה אל-תל, **זיכרונות עבדאללה אל-תל**, יהושע חלמיש (מתרגם), תל אביב: מערכות, 1960, עמ' 63–66 (להלן: אל-תל, **זיכרונות**); טל, "הקרב על ירושלים", עמ' 310; יצחקי, **לטרון**, עמ' 127–131.

²⁶ דברי דוד בן-גוריון, **פגישת מפקדים בהפוגה הראשונה**, אי"ט 46/48/1 – 15.

²⁷ יעקב מרקוביץקי, **המפקד: מנחם בגין כמנהיג של ארגון גרילה עירונית**, ירושלים: מרכז מורשת מנחם בגין, 2012, עמ' 222; דוד ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי: במלחמה גלויה, 1947–1948**, תל אביב: מוסד קלוזנר, 1980, עמ' 25–26 (להלן: ניב, **מערכות האצ"ל**).

²⁸ **עדות מרדכי בן-חורין, מפקד סניף האצ"ל בראשון לציון**, אמ"ד 40 – 7/81/1; חיים לזר-ליטאי, **כיבוש יפו**, תל אביב: שלח, תשי"א, עמ' 92–93; **עדות אליעזר סודיט-שרון, מ"פ באצ"ל**, מראיין: ישראל שמשי, 28 במאי 1957, אמ"ד 40 – 7/81/1.

²⁹ יעקב פלג, "המערכה על יפו וסביבותיה", בתוך: קדיש, **מלחמת העצמאות**, עמ' 403–410, 414; ניב, **מערכות האצ"ל**, ו, עמ' 103–106; מקמ"ן חטיבתי לקריית (בנגל), **סיכום יומי 171800–161800**, 17 במאי 1948, א"צ 321/1948/92.

³⁰ שמואל כץ, **יום האש**, תל אביב: הוצאת קרני, תשכ"ו, עמ' 327.

במשך כשבוע ערך האצ"ל מספר התקפות על רמלה, הן על העיר עצמה, הן על מפגש כביש יפו-ירושלים עם מסילת הברזל לוד-קנטרה, הן על ספנות פאנוס (שכונת נווה דוד). התקפות אלה נכשלו תוך ספיגת אבדות כבדות, בהן כ-40 הרוגים. האצ"ל זנח את ניסיונות הכיבוש, אך בשבועות הבאים נותר במקום היערכותו,³¹ וגבול הגזרות שבין האצ"ל לקריית היה הכפר הנטוש אֶבו אֶל-פֶּדֶל (תלמי מנשה), שבו החזיקה קריית משלט. מבחינת המטכ"ל, נחשבה גזרת פעילות האצ"ל באחריות גבעתי, ובסוף מאי, עת האחרונה הפנתה מבטת דרומה לעבר המצרים, הועברה לאחריות קריית.

ב-1 ביוני נקבע שחברי האצ"ל, פרט לכוחותיו בירושלים אשר לא הצטרפו למהלך, יתגייסו לצה"ל בגדודים, אחד מהם גדוד 45 בקריית, ויוקצב חודש להשלמת תהליך הגיוס.³² תהליך שילוב האצ"ל בצה"ל נעשה אפוא בהדרגה, וכוחות האצ"ל שבגזרה טרם שולבו בצה"ל. לפיכך המונח 'כוחות האצ"ל', ככל האמור בעבודה זו, מתאר נאמנה את המציאות דאז.

חזית המרכז בסוף מאי

עיקר המאמץ בחזית המרכז, בשבוע האחרון של מאי, הושקע במבצעי 'בן-נון א' (25 במאי) ו'בן-נון ב' (ליל 30-31 במאי). אלה היו ניסיונות שווה לכיבוש לטרון. באותו פרק זמן נועדה פעילותם של גבעתי (ככל האמור בחזית המרכז), של קריית ושל כוחות האצ"ל שמול רמלה להטריד את הערבים, לרתק את כוחותיהם ולהסיח את תשומת ליבם בזיקה להתקפות על לטרון.³³ מ-22 עד 29 במאי ערך גדוד 54 מגבעתי, בפיקוד צבי צ'רטנקו (צור, לימים הרמטכ"ל), פשיטות אחדות מכיוון נען לפאתים שמדרום-מזרח לרמלה.³⁴ לאלה נוספו הפגזות כמעט יום-יומיות, מן השבוע האחרון

31 בנימין גשור, "קרבות האצ"ל ברמלה", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב, שדה המערכה: עיונים בחקר קרבות מלחמת העצמאות**, ט"ז, ירושלים: כרמל, 2016, עמ' 126-127 (להלן: מן, **שדה המערכה**).

32 **מסמך ללא כותרת ובו הסכם הצטרפות האצ"ל לצה"ל**, 1 ביוני 1948, אי"ט 6/581/46 - 15.

33 קריית/מבצעים לגדודים 42, 43 ולנמענים נוספים, **פקודת מבצע**, 25 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; קמ"ן חטיבתי לקריית, **סיכום יומי מ-271800 עד 281800**, 28 במאי 1948, אמ"ד כ-4 - 3/8/19.

34 דוד בן-גוריון, **יומן המלחמה**, ב' (25 במאי 1948), תל אביב: משרד הביטחון, 1983, עמ' 455 (להלן: בן-גוריון, **יומן המלחמה**); איילון, **קוממיות**, עמ' 584; יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 216-217 (להלן: גלבר, **נכבה**).

של מאי, בתותחים ובמרגמות כבדות,³⁵ ומדי פעם היו הפצצות של חיל האוויר.³⁶ בשולי אותו אזור תקפו שתי פלוגות של האצ"ל את ראש העין וכבשוה. בהמשך אותו יום, בהתקפת-נגד של כוחות הג'יהאד בראשות חסן סַלְמָה, נעקרו משם כוחות האצ"ל, ואבדותיהם בכיבוש ואחר כך בנסיגה היו 13 הרוגים ונעדרים.³⁷ חסן סַלְמָה נפצע באותו קרב, ומת בהמשך מפצעיו.³⁸ פציעתו הקשה הביאה לדמורליזציה ולנטישה של כוחותיו (בדומה לערבים בקסטל, עם מותו של עבד אל-קדר אל-חֶסֶינִי, מפקד הגזרה המזרחית של הג'יהאד, כשמונה שבועות קודם לכן), וביום המחרת נכנסה למקום פלוגה סדירה עיראקית.³⁹ בלילה שבין 30 ל-31 במאי, שבו נערך מבצע 'בן-נון ב', נועדו קריית וואצ"ל לפעול 'יחד' (זה היה גם שם המבצע) באזור לוד, בסיוע של ארטילריה ושל הפצצה אווירית. קריית אכן תקפה את תחנת הרכבת ואת המשלט שבסביבתו ונסוגה עם שחר. האצ"ל לא פעל, ונראה שברקע הדברים עמדה תקשורת לקויה, שבבסיסה חשדנות וחוסר אמון.⁴⁰

אף שעד כה, כמתואר, עמדו הערבים שבבקעת לוד איתן, המצב הכללי לא בישר טובות מבחינתם. במהלך כארבעים יום, מן השבוע האחרון של אפריל 1948, פרט לכיבושים שתוארו לעיל, בגוש דן ובשטחים שממזרחו, במבצעים

35 בני גרין, מפקד יחידת התותחנים אצל "קריית", **דו"ח מבצע**, 7-4 ו-11-9 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956.

36 אג"ם (במטכ"ל), ללא שם נמען, "דו"ח מהשדה", 31 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; אבי כהן, **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות**, א, תל אביב: משרד הביטחון, 2004, עמ' 213, 262 (להלן: כהן, **תולדות**).

37 עמירם אזוב, "ההשתלטות על מרחב ואדי עארה מאפריל 1948 ועד אפריל 1949", **ישראל** 25, 2018, עמ' 43; אריה יצחקי, **דרך בורמה, המערכה על הדרך לירושלים**, תל אביב: תמוז, 1993, עמ' 127; אתר אית"ן במרשתת: <https://www.idf.il/אתרי-יחידות/ענף-אית-ן/מקל-נים-כל-המקל-נים/>, נדלה ביום 9 ביולי 2023; ללא שם המחבר, "התקפת נגד של האויב בראש העין", **דבר**, 31 במאי 1948; רשימת חללי ונעדרי ראש העין, אמ"ד' כ-4 – 10/7; גרשון ריבלין וצבי סיני (עורכים), **חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות**, תל אביב: עמותת אלכסנדרוני, 1992, עמ' 32 (להלן: ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**).

38 **אבו סעיד, מפקדת הגזרה המערבית של הג'יהאד, אזור התיכון, לח'אלד, ללא כותרת**, 31 במאי 1948, א"צ 100001/1957/969; מנהל אגף המודיעין, ללא שם נמען, **ידיעות מוקדמות על ביצורים והצבת כוחות האויב בחזית רמלה-לוד-יהודיה**, 19 ביוני 1948, א"צ 1956/22/6 (להלן: "ידיעות מוקדמות").

39 אורן, **דרך**, עמ' 37.

40 מח"ט קריית לנמענים שונים, **תעודה שינויים במבצע יחד, פקודת מבצע לפעולת יחד**, 29 ו-30 במאי 1948, בהתאמה, א"צ 922/1975/1018; מטכ"ל/אג"ם/דרום לגדוד 1 ביפתח, קריית, גבעתי, חטיבה 7 ועוד, **פקודת התראה**, 1 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975.

כמו 'ברק' (11 ו-12 במאי), 'בר יוחאי' (26 במאי)⁴¹ ואחרים כבשה ההגנה כפרים ערביים רבים בשפלה הדרומית והפנימית. כמו כן מבצעים שנועדו לחזק את הקשר בין השפלה לירושלים, כמו 'נחשון' והמשכו 'הראל' (5 עד 21 באפריל),⁴² 'מכבי' (8 עד 18 במאי),⁴³ 'בן-נון' א' וב', גם אם לא צלחו תמיד במלואם, הקנו לישראל שליטה או דריסת רגל בחלקים גדלים והולכים מן הפער שבין גוש דן לירושלים. מנקודת ראות של הערבים בבקעת לוד, ברור היה שיידרש תגבור, במוקדם יותר מבמאוחר, מצד צבא ערבי סדיר. לפיכך בסוף מאי פנו המקומיים בבקשת סיוע, הן מהמצרים, המרוחקים כ-25 ק"מ של שטח בשליטה ישראלית, הן מהלגיון, הקרוב יותר והנגיש הרבה יותר, אך ככל הנראה הרצוי פחות.⁴⁴

ואכן, בסוף מאי, הצד הישראלי החל בתכנונים לכבוש את בקעת לוד, ולא להסתפק בריתוק ובהסחה, מה גם שבמידה רבה כוחות צה"ל הם שרותקו, לא פחות מהערבים. לשם כך תכננה קריית מבצע 'לודר' ('לוד ורמלה'), שנועד להיערך לאחר 'בן-נון ב'.'⁴⁵ חטיבת יפתח (להלן: יפתח, חטיבה 11), בפיקודו של שמואל (מולה) כהן, ובה שני גדודים, גדוד 'העמק' (הגדוד הראשון) בפיקוד דן לנר, וגדוד 'הגליל' (הגדוד השלישי) בפיקוד משה קלמן, הוזעקה מן הגליל העליון המזרחי.⁴⁶ התקווה הייתה שיפתח, כולה או חלקה, תספיק להשתתף בקרבות בחזית המרכז כבר ב-31 במאי או ב-1 ביוני. או אז, לאחר כיבוש לטרון, כמקווה, תתגבר החטיבה את ההתקפה לכיבוש עמק לוד, אלא שלהתארגנות יפתח במרכז הארץ נדרש, כמתברר, כל השבוע הראשון של יוני.⁴⁷

⁴¹ מכתב ממח"ט גבעתי, ללא שם נמען, **פעולת ברק**, מאי 1948, א"צ 39/1000/1952; איילון, **קוממיות**, עמ' 522–525, 536, 593–595.

⁴² צביקה דרור, **הראל, חטיבת פלמ"ח-הראל במערכה על ירושלים תש"ח**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 79–116 (להלן: דרור, **הראל**).

⁴³ אורי בן ארי, **אחרי!**, תל אביב: ספריית מעריב, 1994, עמ' 184–224; מכתב ממפקד גבעתי לגדוד 52, **פקודת מבצע – לטרון**, 15 במאי 1948, א"צ 39/1000/1952.

⁴⁴ קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 23; **חידר, מפקדת הגזרה המערבית של הג'יהאד, אזור התיכון, לאבו עלי (חסן סלמה), ללא כותרת**, 30 במאי 1948, א"צ 1956/22/6.

⁴⁵ מח"ט "קריית" לנמענים שונים, **פקודת מבצע לפעולת "לודר"**, 1 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975; קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 25; בן-גוריון, **יומן המלחמה** (30 במאי 1948), עמ' 468.

⁴⁶ יודקה הלמן, ישראל אבן-נור (עורכים), **יפתח אחוזת הסופה, סיפורה של חטיבת יפתח-פלמ"ח**, בת ים: יוצאי חטיבת יפתח-פלמ"ח, עמ' 160–161.

⁴⁷ שלמה שמיר, **"בכל מחיר" – לירושלים: המערכה בלטרון, הכרעה בדרך 7**, תל אביב: מערכות, 1994, עמ' 307–395.

כניסת הלגיון לזירה

כישלון ההתקפות על לטרון במבצעי 'בן-נון' א' וב' הגביר את ביטחונם של הירדנים בעמידותה. כך, ב-1 ביוני, הם הרשו לעצמם לשגר פלוגה לא-אורגנית, שמחלקותיה קובצו מיחידות אם שונות, ללוד ולרמלה. זו כללה שתי מחלקות חי"ר, מחלקת שריוניות ושני תותחי שש ליטראות (57 מ"מ), כל אלה בפיקוד נייג'ל ברומג'. בדומה לשיגור פלוגה של הלגיון לאזור הר חברון בשבוע השלישי של מאי,⁴⁸ היה זה מהלך פוליטי לא פחות מצבאי, שכן פלוגת הלגיון סימלה את שלטון עבדאללה במקום, ועד כניסתה היה הריכוז הערבי האחרון במרכז הארץ אשר שמר על פיקוד עצמאי.⁴⁹ לא מן הנמנע שפציעתו הקשה של סַלְמָה החישה את שיגור הלגיון, כדי למלא את החלל הריק שהותיר,⁵⁰ וייתכן כי נוסף על כך החשש שהמצרים יקדימו להיחלץ לעזרת המקומיים (בפועל, המצרים הסתפקו בהבטחת סיוע אווירי, ואכן, חיל האוויר המצרי היה פעיל למדי באזור השפלה).⁵¹ יהיו המניעים אשר יהיו, כניסת הלגיון לשתי הערים שינתה לרעת ישראל את מאזן הכוחות בגזרה, לעומת המצב שבו היו בה רק כוחות בלתי סדירים. יתרה מזו כוח הלגיון, אשר לכאורה הוכפפו הכוחות המקומיים אליו, כפיפות אשר בפועל לא יושמה במלואה, שימש גרעין לכוחות הערביים הבלתי סדירים והסדירים למחצה אשר נערכו באזור עוד קודם הגעתו. בעקבות זאת אלה לבשו עוז וגילו פעלתנות גוברת. כך, כבר ביום הגעתו, ב-1 ביוני, יצא הכוח, מלווה בכוח רגלי מקומי, ותקף את מבנה בית הספר לקצינים הבריטי לשעבר, אשר ניצב מצפון-מערב לרמלה, כ-250 מ' מצפון למסילה וכק"מ ממזרח לאֲבו אַל-פֶּדֶל, והוחזק על ידי מחלקה ('גונדה') של האצ"ל.⁵² כוח האצ"ל, אשר היה נתון בעיצומו של חילוף משמרות שלקה בחוסר משמעת חמור, הופתע

48 גשור, "חברון", עמ' 421.

49 יצחקי, **לטרון**, עמ' 296.

50 אבו סעיד, **מפקדת הגזרה המערבית, אזור התיכון לח'אלד, ללא כותרת**, 31 במאי 1948, א"צ 969/100001/57; "ידיעות מוקדמות".

51 רון יצחק, **שותפות ועוינות: עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948**, ירושלים: מאגנס, 2006, עמ' 97; קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 23; **חידר, מפקדת הגזרה המערבית, אזור התיכון, לאבו עלי, ללא כותרת**, 26 במאי 1948, א"צ 969/100001/57; כהן, **תולדות**, עמ' 263.

52 ברומג', **חייל**, עמ' 21-22.

לחלוטין והיה חסר אונים מול שריוניות הלגיון, ונסוג תוך ספיגת אבדות כבדות: 12 הרוגים ו-24 פצועים. הלגיון והכוחות הנלווים לא נותרו זמן רב להחזיק במקום ופינו אותו לאחר זמן קצר.⁵³

עם זאת משחרג הלגיון מתחומי לטרון, עשה צה"ל ככל יכולתו כדי שכוחות הלגיון שמחוץ ללטרון יישארו מרותקים.⁵⁴ ואכן, בימים הבאים הרבו קריית והאצ"ל במרחב לוד ורמלה בסיורים ובהטרדות,⁵⁵ בעוד חיל התותחנים וחיל האוויר מפגיזים ומפציצים לפרקים.⁵⁶ אם כי הצד הישראלי היה יותר פעלתני ויוזם, הערבים לא טמנו ידיהם בצלחת.⁵⁷ בליל 8–9 ביוני ניסו הגדוד השלישי וגדוד 'שער הגיא' (הגדוד החמישי) מחטיבת הראל (להלן: הראל, חטיבה 10) של הפלמ"ח לכבוש את לטרון (מבצע 'יורם'). כמו קודמיו, גם ניסיון זה היה לשווא, ורק הכפר אל-קבאב (משמר איילון) שנכבש בידי הגדוד הראשון, נותר בידי צה"ל.⁵⁸

הפשיטה על גזר

קיבוץ גזר, כ-12 ק"מ מדרום-מזרח לרמלה וכ-10 ק"מ מצפון-מערב ללטרון, נמצא כק"מ מדרום לכביש יפו-ירושלים, בקצה של כְּעֵין אצבע הבולטת אל תוך התחום הערבי, בשטח היהודי בהחלטת החלוקה. ערב כניסתה לתוקף של ההפוגה, ההערכה בצה"ל, המוטעית בדיעבד, הייתה שהלגיון המוגבל

53 עדות מיכאל רייך, מ"מ באצ"ל ואחראי על הקשר בחזית רמלה, ללא שם המראיין ותאריך, אמ"ז' כ-4 - 1/18/7.

54 סאשה (יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח) לקונרד, ללא כותרת, 5 ביוני 1948, אי"ט 46/175/6 - 15.

55 מח"ט קריית לנמענים שונים, פקודת מבצע "הסחה", 6 ביוני 1948, א"צ 1018/922/1975; מטה קריית, ללא שם נמען, פקודת מבצע "פנס", 7 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956; קריית/מודיעין למטכ"ל/אג"ם ולנמענים נוספים, סיכום יומי 091800-081800, 9 ביוני 1948, א"צ 117/5439/1949.

56 בני גרין, מפקד יחידת התותחנים אצל "קריית", דו"ח מבצע, 4-7-9-11 ביוני 1948, א"צ 6/22/1956; אג"ם (במטכ"ל), ללא שם נמען, "דו"ח מהשדה", 31 במאי 1948, א"צ 1018/922/1975; כהן, תולדות, עמ' 317-318.

57 קמ"ן חטיבתי ל"קריית" מבצעים, סכום יומי מ-021800 עד 031800, סכום יומי מ-051800 עד 061800, סכום יומי מ-071800 עד 081800, 3 ביוני 1948, 7 ביוני 1948, 8 ביוני 1948 בהתאמה, אמ"ז' כ-4 - 3/8/19.

58 משה ארנוולד, "מבצע 'יורם' במלחמת העצמאות", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב, 70 למדינה, י"ח, בן שמן: מודן, משרד הביטחון והמרכז לחקר כוח המגן מייסודו של ישראל גלילי, 2018, עמ' 45-94 (להלן: ארנוולד, "מבצע 'יורם'").

קיבוץ גזר ב-1948 (מתוך: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת יפתח, הגדוד הראשון; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

בגודלו והנעדר כוח עבודה, לא ייזום מהלכים התקפיים.⁵⁹ אלא שב-10 ביוני יצאו מרמלה שבע שריוניות של הלגיון, מספר תותחים ושתי פלוגות מתנדבים מעבר הירדן, כל אלה בפיקוד ברומג', ובצהריים, במפתיע, תקפו את גזר. ההיערכות וההתבצרות במקום היו לקויות, ובייחוד בלטו בהקשר זה, תרתי משמע, עמדות ההגנה המוגבהות, שהיו טרף קל לתותחי הלגיון. באופן שלא תאם כלל את המצב בשטח, נכלל הקיבוץ במרחב האחריות של גבעתי, הנתונה כל כולה בלחימה בחזית הדרום. יפתח וחטיבה 7, הסמוכות הרבה יותר, סיוען היה מזערי, והחי"ם בתל גזר כלל לא התערב בקרב. בתוך שעות ספורות נכבש הקיבוץ. 29 ממגיני גזר נהרגו ו-30 נפלו בשבי.⁶⁰ כפי שנהג לאחר כיבוש בית הספר לקצינים, נסוג הלגיון מגזר, ונותרו הבלתי סדירים שבזזו את היישוב. בו בערב, כמעט באפס יד, כבש כוח פלוגתי מהגדוד הראשון של יפתח מחדש את גזר, המשיך כ-900 מ' לצפון-מערב,

⁵⁹ טל, "הקרב על ירושלים", עמ' 309.

⁶⁰ אברהם איילון, **חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי**, צה"ל: מערכות, תשכ"ג, עמ' 199-207; האגודה להנצחה, **גזר**, עמ' 33-64.

וכבש גם את בְּרִיָּה (מושב עזריה).⁶¹ כאפילוג לאותה פשיטה, בשל החריגה מן השטח המוקצה לערבים, וגם בשל אבדות הלגיון, שני הרוגים, ננזף ברומג' קשות מפי המח"ט אשטון (Ashton).⁶²

פרדוקסלית, עם הכישלונות במבצע 'יורם' ובגזר, בחשבון ארוך, לא התרופפה אחיזת צה"ל בפער שבין בקעת לוד ללטרון, ואף התחזקה מעט, שכן תוך ימים ספורים יושבה גזר מחדש,⁶³ וכאמור, צה"ל הוסיף לתחום כיבושיו עוד כמה כפרים באזור זה, בסיסי יציאה נוחים להתקפה בבוא העת. בקעת לוד הייתה כעת מובלעת המוקפת משלושה עברים בשטח שבשליטה יהודית.⁶⁴

קרבות בבקעת לוד ערב ההפוגה

השטח

גבולותיו של השטח, חלק מבקעת לוד, שבו התחוללו הקרבות ערב ההפוגה, היו מעין טרפז ישר זווית העומד על שוקו השמאלית, ובסיסו הארוך מעוקם מעט. אחת משוקיו נמתחה לאורכו של כביש יפו–ירושלים, ומהלכו באותו אזור, קטע של כ-4.5 ק"מ, היה מצפון–מערב, ממחנה צריפין, לדרום–מזרח, עד מפגשו עם מסילת הברזל לוד–קנטרה במבואותיה המערביים של רמלה. בסיסו הארוך של הטרפז התחיל בצפון בוילהלמה (בני עטרות), מושבה גרמנית טמפלרית, אשר פונתה זה מקרוב. המשכו חפף למסילת הברזל חיפה–לוד, הנמתחת משם דרומה כמעט בקו ישר, והמשכה בקו המסילה לוד–קנטרה, הפונה לדרום–מערב עד למפגש המסילה עם כביש יפו–ירושלים. הבסיס הקצר של הטרפז לא ניחן בתוואי כה מובחן, ונמתח בקו דמיוני, דרך שטחי גבעות כורכר נמוכות, שגובהן 30 עד 60 מ' מעל פני הים, ממחנה צריפין עד לכביש יפו–לוד (כביש 461), שהוא פגשו בכניסה הדרומית לתל ליטווינסקי, מעט צפונה לסאקיה. השוק ישרת הזווית נמתחה לאורך כביש

⁶¹ חטיבה 7 לידין, קונרד לידין וגבעתי/מודיעין לידין, ללא כותרת, 10 ביוני 1948, אי"ט 6/571/46–15; יצחקי, **לטרון**, עמ' 327; עדות פנחס (סיקו) זוסמן, מ"מ בגדוד הראשון במלחמת העצמאות, מראיין: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, פברואר 1986 (להלן: עדות סיקו); עדות עמוס הר פז, קשר בגדוד הראשון, מראיין: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, נובמבר 1987.

⁶² ברומג', **חייל**, עמ' 32–33.

⁶³ האגודה להנצחה, **גזר**, עמ' 93.

⁶⁴ קדיש, סלע וגולן, **כיבוש לוד**, עמ' 19.

יפו-לוד, מסאק'ה ומכניסתו הדרומית של מחנה תל ליטווינסקי, מזרחה עד וילהלמה.

בשטח המישורי בעיקרו התפתלו מספר ערוצים, אשר החשוב שבהם היה ערוץ נחל איילון, ועל אדמות החמרה ניטעו פרדסים רבים, שביניהם שבילי עפר. כל עוד מדובר בשטחים שמחוץ ליישובים, שטחים שהיו אז גדולים בהרבה מבימינו, עבור כוחות צבאיים היה שטח זה נוח להתקפה ולתמרון, בהיעדר יחסי של מכשולים טבעיים ועקב הימצאם של כמה צירים אפשריים לתנועה, במרחקים קצרים זה מזה. בעונת הקיץ, בהיעדר שלוליות ובוץ, ובייחוד באור יום, השטח היה נוח לפעולתם של כוחות משוריינים בעלי עוצמת אש רבה. תנאי קרב אלה היו מועדפים על הלגיון.

חטיבה 8 בגזרה

בסוף מאי החל המטכ"ל להקים את שני הגדודים הראשונים של חטיבה 8, חלקה ממוכנת וחלקה משוריית, ככוח עתודה מטכ"לי. כדי למלא את שורותיה נדרשה פנייה למקורות בלתי שגרתיים של כוח אדם, ולחטיבה הצטרפו מאות מחברי ארגון לח"י, אשר התפרק באותם ימים.⁶⁵ דא עקא, הכשרתם הצבאית לקתה מאוד בחסר, בייחוד באשר ללחימה בשדה.⁶⁶

גדוד 81 (בהפוגה השנייה שינה את שמו לגדוד 89), בפיקוד משה דיין, היה גדוד פשיטה ממונע. בו שירתו יוצאי לח"י,⁶⁷ ונוסף על כך דיין, יוצא נהלל, הביא עימו 'נדוניה' – לוחמים מן ההתיישבות העובדת,⁶⁸ ולוחמים מיחידות אחרות מצאו אף הם את דרכם לגדוד. בין אלה, למרבה האירוניה, היו כמה מלוחמי 'הפלוגה המיוחדת' בקריית (ואגב עזיבתם גרעו מקריית

⁶⁵ בירושלים המשיך הלח"י בקיום נפרד, ובין היתר, התנקש במתווך האו"ם פולקה ברנדוט (Bernadotte). בתגובה כמעט מיידית, בשבוע השלישי של ספטמבר, פירקה הממשלה הזמנית את הארגון. על כך: עופר רגב, **נסיך ירושלים, פרשת ההתנקשות ברוזן השוודי פולקה פון ברנדוט, ירושלים 1948**, צור יגאל: פורת הוצאה לאור, 2006.

⁶⁶ יצחק חסון, **הזקן ואני, סיפורו האישי של ראש המודיעין של הלח"י** (מחלקה ו'), תל אביב: ברירות, 1993, עמ' 80–84.

⁶⁷ נחמיה בן-תור, **אגדת דב הבלונדיני מלח"י, פרשת חייו המופלאים של יעקב גרנק, אימת הבריטים**, תל אביב: הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, 2013, עמ' 263–265.

⁶⁸ שניים מן הבולטים שבהם היו הנהללים אורי בר-און, שמונה למ"פ, ואריק נחמקין. טבת, דיין, עמ' 273.

עוד מרכיב איכותי יחסית), בהם המ"פ יוחנן פלץ, אשר מונה לסמג"ד, ואחד מתפקידיה היה כזכור מאבק ב'פורשים'.⁶⁹

את גדוד 82 המשוריין הקימו אנשי סגל שירות המשוריינים (שמ"ש) שפורק, ואליהם נוספו חיילי בית הספר לשריון. נוסף על כך חלק מיוצאי הלח"י בחטיבה איישו את פלוגת החרמ"ש בגדוד. למג"ד מונה פליקס ביאטוס, יוצא הצבא האדום (צבא ברית המועצות) והצבא הפולני (הקומוניסטי) במלחמת העולם השנייה.⁷⁰ בשל הקושי 'לבלוע' את המגויסים ובשל מחסור בנשק ובציוד החל הגדוד להתאמן רק באמצע יוני. באשר לשריון, לרשות הגדוד עמדו 11 משוריינים, 11 זחל"מים,⁷¹ שלושה טנקים קלים שהסורים נטשו בנסיגתם מעמק הירדן בשבוע השלישי של מאי 1948, וטנק בינוני אחד שהותירו הבריטים. כל הטנקים נזקקו לשיקום כדי לנסות להופכם למבצעים.⁷²

למפקד החטיבה נקבע יצחק שדה ('הזקן'). מינויו עלה בקנה אחד עם הרכב החטיבה ועם היחידות שעליהן פיקד בעבר: שמ"ש, 'הנוודות',⁷³ הפו"ש,⁷⁴ הפו"ם⁷⁵ והפלמ"ח.

ניסיונות 'ליצור עובדות'

לקראת ההפוגה, אשר נועדה להיכנס לתוקף ב-11 ביוני, המריץ המטכ"ל את הכוחות השונים, בכל החזיתות, לעשות כל מאמץ כדי "ליצור עובדות".⁷⁶ פרט להצלחות בודדות, כמו כיבוש בִּיר עֶסְלוּג' (בין משאבי שדה לרביבים)

69 גלבר, גרעין, עמ' 263–264.

70 שבתי טבת, חשופים בצריח, עמ' 50–54, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1968.

71 גלבר, גרעין, עמ' 262. אפשר שמינוי פלץ לסמג"ד, כמו מנחם יורש (זינגר, ראו להלן) למ"פ, נעשו, בין היתר, כדי 'לפקח' על יוצאי הלח"י.

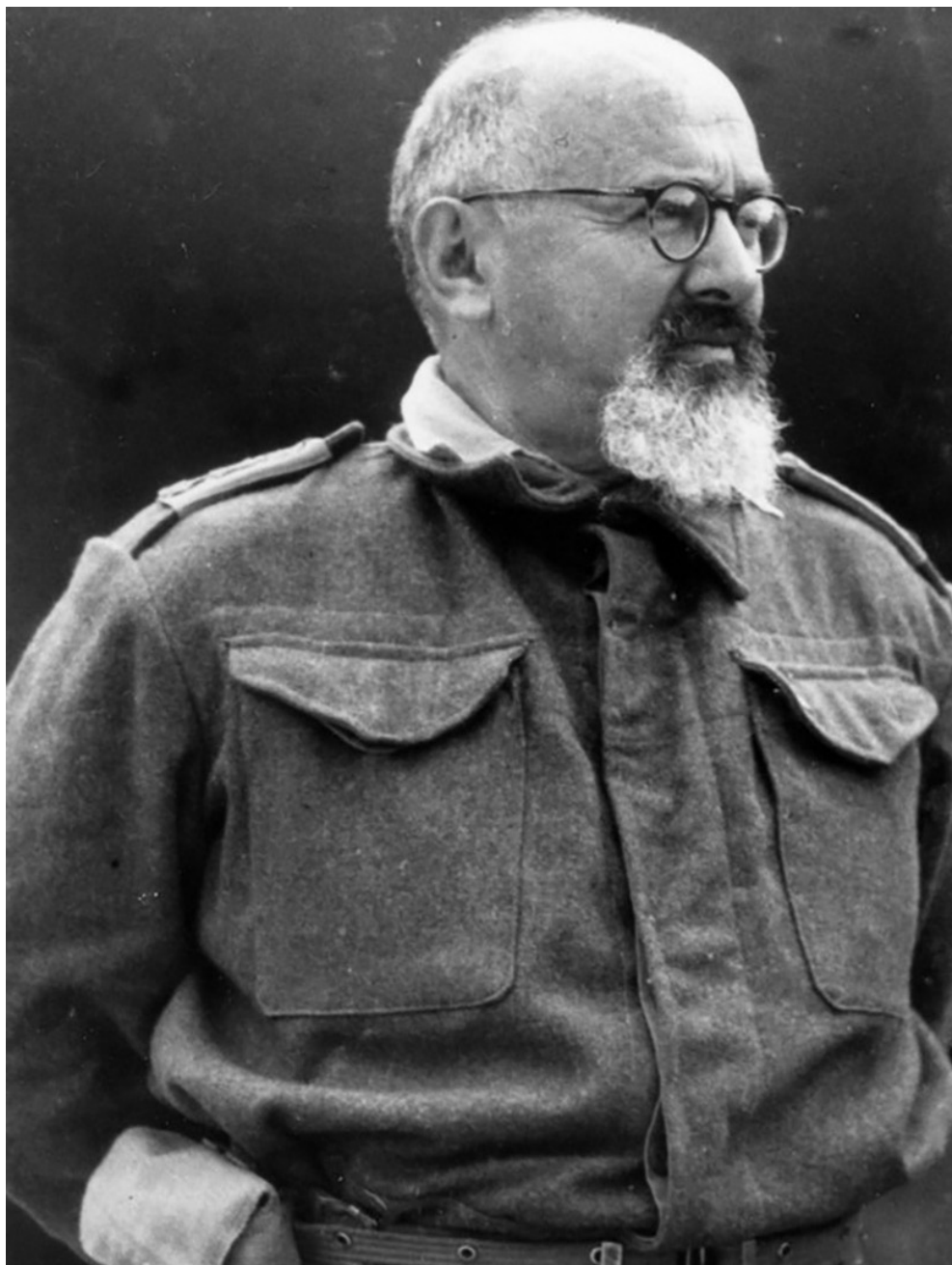
72 אחד הטנקים, אף ששהה בסדנה, השתתף בקרב לכיבוש משטרת מגידו בלילה שבין 30 ל-31 במאי, אך עשה זאת מעל גבי משאית. עמיעד ברזנר, ניצני השריון, תל אביב: משרד הביטחון, 1995, עמ' 120 (להלן: ברזנר, ניצני השריון).

73 כינוי למספר יחידות אזוריות ניידות של ההגנה ב-1933 ובתקופת המרד הערבי הגדול (1936–1939).

74 פלוגות שדה, יחידות ניידות כלל ארציות במסגרת ההגנה בתקופת המרד הערבי.

75 פעולות מיוחדות או פלוגות מיוחדות, יחידות לפעולות יזומות במסגרת ההגנה בקיץ 1939.

76 גלבר, נכבה, עמ' 219.

יצחק שדה, מח"ט 8 (מתוך: אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום יצחק שדה; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח ויורם שדה).

על ידי חטיבת הנגב (חטיבה 12),⁷⁷ או בְּרֹנָה (אחיהוד ויסעור) על ידי חטיבת כרמלי (חטיבה 2),⁷⁸ בדרך כלל לא עלו יפה מאמצי זה"ל. חלק מכך אפשר לייחס לשחיקה ולעייפות ("קרב אחד יותר מדי", תיאר לוחם מהראל את מבצע 'יורם'), או להכנה חפזת,⁷⁹ ולעיתים ברקע מקנן חוסר הרצון להיפגע ממש על סף הפסקת האש.⁸⁰ למעשה, דווקא הערבים, שאף הם נקטו צעדים דומים, השיגו לא מעט טרם ההפוגה: בין היתר, המצרים הצליחו לנתק את הנגב, ובחודשים הבאים הפך הדבר לבעיה האסטרטגית החמורה ביותר של ישראל. הסורים, מצידם, כבשו את מובלעת משמר הירדן, וישראל לא הצליחה לעקור אותם משם עד סוף המלחמה.

מבצע 'אביגדור' לכיבוש ראש העין ומג'דל יאבא (בתחומי גן לאומי מגדל אפק), שנערך בשולי אזור בקעת לוד, היה אחד מאותם מאמצים שנקט זה"ל, ותוצאתו לא חרגה מן הכלל העגום שתואר. בליל 10 – 11 ביוני יצא לדרך כוח גדודי של אלכסנדרוני, בפיקודו של מג"ד 31 יעקב (ג'ק) ליכטנשטיין, אשר שעות מספר לפני היציאה תגברו כוח מגדוד 82, ובו פלוגת שריוניות וטנק תקין יחיד של זה"ל. ההתקפה בוטלה בשל התהפכות וקלקול רכב בדרך, בשל עיכובים שונים ומה שנראה כחוסר נחישות ואוזלת יד.⁸¹ לא זו אף זו, הנסיעה מבסיס חטיבה 8 בתל ליטווינסקי עד לראש העין וחזרה שחקה את הטנק שיצא, לפחות לזמן מה, מכלל פעולה.⁸²

באותו לילה תפסו שתי מחלקות מגדוד 42 עמדות באזור 'ברך' מסילת הברזל (מעט דרומה לאחיעזר), "במגמה להטריד את האויב, ואם אפשר,

⁷⁷ ארדון כהן, מיכאל כהן ועמוס מנדלסון, **חטיבת הנגב במלחמת העצמאות**, תל אביב: הוצאה עצמית, 2011, עמ' 173 (להלן: כהן ומנדלסון, **חטיבת הנגב**). המצרים מצאו דרך לעקוף את החסימה שחטיבת הנגב הציבה במקום.

⁷⁸ צדוק אשל, **חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, תשל"ג, עמ' 203.

⁷⁹ כהן ומנדלסון, **חטיבת הנגב**, עמ' 166–174; בנימין עציוני (עורך), **אילן ושלח: דרך-הקרבנות של חטיבת גולני**, תל-אביב: מערכות, 1959, עמ' 215; בנימין גשור, "חטיבה 9 במלחמת העצמאות", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחורב, משטרת ארץ ישראל: עיונים בתולדות המשטרה בתקופת המנדט הבריטי**, י"ד, ירושלים: כרמל, תשע"ד, עמ' 319–320; ארנוולד, "מבצע 'יורם'".

⁸⁰ עדות סיקו; עדות מנחם רוסק, מג"ד החמישי, מראיין: עזרא גרינבוים, **בית יגאל אלון**, גינוסר, ספטמבר 1986.

⁸¹ קמב"ץ אלכסנדרוני לחטיבה, **פקודת מבצע פעולת 'אביגדור'**, 10/11.6.48, 9 ביוני 1948; (מ)על פי ההקשר) דן אבן מח"ט אלכסנדרוני, ללא שם נמען, **תביעה נגד ג'ק ליכטנשטיין**, 30 ביוני 1948, א"צ 10/2323/1949, ורד, **חזית המרכז**, עמ' 239; ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 32.

⁸² ברזנר, **ניצני השריון**, עמ' 124; מיכאל מס, "איך באמת נפגע הטנק של דגניה", **שריון**, 7 ינואר 2000, עמ' 60.

לשמור על שטח זה עד להפוגה, כקרב קפיצה לפעולות לעבר לוד בעתיד". כהסחה להתקפה האמורה של גדוד 42 הטריד כוח אחר של קרייתי, מחלקה מגדוד 44, באש מכיוון יְהוּדִיָּה, המוחזקת על ידי האצ"ל, את וילהלמה.⁸³ באותו לילה, ככל הנראה גם כן כהסחה עבור אותה התקפה, יצא האצ"ל לפשיטה על אזור בירכת בינת אל-כאפר ('ברכת בת הכופר'), כמה מאות מ' צפונה מן המגדל הלבן וכמה עשרות מ' מדרום לכביש יפו-ירושלים. לקראת התקפה זו החליפו כוחות קרייתי את כוחות האצ"ל בחלק מן העמדות אל מול העיר. מאלה השתלט כוח אחד, פלוגה מגדוד 42 של קרייתי, על סביבת בית הספר לקצינים, והטריד משם באש את פרברי רמלה.⁸⁴ כוח האצ"ל נתגלה, הערבים פתחו באש, וממנה נפצעו שישה חיילים. כיוון שכך, הוא עצר את התקפתו.⁸⁵ למחרת פונתה הפלוגה מקרייתי מן המקום.

עד מהרה התברר כי גם במרחב קרייתי לערבים היו רעיונות משלהם באשר ליצירת עובדות. על פי עדותו של ברומג' בספרו, עם חזרתו מגזר הוצע לו להשתתף בהתקפה לכיוון ס'רפֶּנְד ובית דָּג'ן, אך הוא לא נענה. עם זאת נראה כי חיילים, בהם משוריינים, מפלוגת הלגיון המקובצת הצטרפו על דעת עצמם להתקפות שיתוארו להלן, בגזרות השונות, ואף ברומג' עצמו נגרף על ידי מהלך המאורעות.⁸⁶ מתיאור הקרבות ומאופן הקצאת הכוחות הערביים עולה כי מוקד התקפתם היה בגזרת ס'רפֶּנְד אל-עֶמָאר ובתי גפן, ומטרת שאר ההתקפות הייתה ככל הנראה ריתוק והסחה, ועל כל פנים, מאמצים משניים.

גזרת ס'רפֶּנְד אל-עֶמָאר – בתי גפן

שתי המחלקות אשר ניסו להיאחז באזור 'ברך' מסילת הברזל, ספגו צליפות בלילה שבין 10 ל-11 ביוני. ב-11 בן, בשעה 5:50, הותקף הכוח ממזרח ומדרום בידי כוח ערבי, אשר נאמד בדיעבד על ידי מודיעין קרייתי בכ-300 לוחמים, הנראה סדיר בחלקו. ככל העולה מהשתלשלות האירועים, בדרך מקרה ביש, מנקודת ראותו, נתקל כוח קרייתי בבלתי סדירים בעת ובמקום

83 **עדות דני מטרסו**, מ"פ האצ"ל ב'הוּדִיָּה, מראיית: הדסה תל-זרדי, ללא תאריך, אמ"ז' 40 – 7/7/1 (להלן: **עדות מטרסו**).

84 קמ"ן חטיבתי למבצעים קרייתי, **סיכום יומי מ-101800 עד 111800**, 12 ביוני 1948, אמ"ז' 40 – 19/8/3 (להלן: **סיכום יומי 10, 11 ביוני**).

85 **יומנו של חייל האצ"ל צבי חסיד**, רישום מיום 11 ביוני 1948, אמ"ז' 40 – 7/81/1.

86 ברומג', **חייל**, עמ' 32.

היערכותם להתקפה האמורה. כאשר נראה היה כי שתי המחלקות עומדות לפני סכנת כיתור, החליט מפקד הפלוגה, אשר פיקד על הכוח, לסגת. הנסיגה, תוך כדי לחימה, הייתה מאורגנת, ובסופו של דבר, בערך ב־7:50, הגיע הכוח אל ס'רפֶנְד אל־עֶמָאר. הערבים התקדמו בעקבות הכוח הנסוג והתקרבו אל מפגש שלוחת המסילה לכיוון צריפין של קו לוד-חיפה עם כביש יפו-ירושלים (כק"מ מצפון-מערב לניר צבי), שם היו כוחות קריית ערוכים יותר להגנה, מה גם שהלחימה בשתי המחלקות הנסוגות עיכבה את התקפת הערבים. לוחמים ערבים, אשר לא ברור אם היו מן הכוח אשר נע בעקבות שתי המחלקות, או שמדובר היה בכוח אחר, הסתננו דרך הפרדסים אשר השתרעו ממזרח וסמוך למפגש המסילה והכביש. אותם לוחמים חצו את כביש יפו-ירושלים, וחדרו אל ס'רפֶנְד אל־עֶמָאר מדרום-מזרח, עד שנהדפו לאחר חילופי אש מטווח קרוב.

התקפה אחרת נערכה על משלט בתי גפן, מעט יותר מק"מ דרום-מזרח למפגש המסילה האמור, כמה עשרות מ' מצפון-מזרח לכביש יפו-ירושלים (מדרום-מזרח לצומת ניר צבי), המוחזק על ידי פלוגה מגדוד 43 של קריית. התקפה זו החלה בשעה 7:00 בערך, אם כי כבר משעה 6:00 הבחינו החיילים שבמשלט בהסתננות של ערבים דרך הפרדסים הנטועים מצפון-מערב.

תחילה התקרבו שלושה משוריינים, שניים מהם נושאי תותח קל, עד למרחק של כ־250 מ', והמטירו אש על המשלט. כמה עמדות ספגו פגיעות וכעשרה חיילים נפצעו, בהם המ"פ. לאחר מכן החלו לוחמים רגלים, אשר נערכו כ־350 מ' מן המשלט, להתקדם מכיוון כרמי זיתים אשר השתרעו מדרום-מזרח למשלט, והתקדמות זו נהדפה באש המגינים. בערך ב־9:30 החלו המשוריינים לסגת אף שהמגינים לא היו מצוידים בנשק נגד טנקים המסוגל להתמודד עימם ביעילות, אולי כיוון שהמשלט החל לקבל סיוע תותחים. בעת הנסיגה משוריין ערבי אשר ניזוק, נגרר באמצעות משוריין אחר.⁸⁷ הדבר משתלב אולי עם עדותו של ברומג' כי לא השתתף בהתקפות בגזרת ס'רפֶנְד אל־עֶמָאר או בתי גפן, אך סייע בשלב הנסיגה.⁸⁸ אם ההתקפה על בתי גפן נועדה להיערך בו־זמנית עם זו שעל ס'רפֶנְד אל־עֶמָאר, עולה כי ההתקלות המוקדמת בשתי המחלקות של גדוד 42 שיבשה תיאום זמנים זה, והיותה ביש מזל גם מבחינת הערבים.

87 סיכום יומי 10, 11 ביוני; קריית, ללא שם נמען, ללא כותרת, 11 ביוני 1948, אי"ט 46/175/6 – 15 (להלן: דו"ח סאפריה).

88 ברומג', חייל, עמ' 32.

חילופי האש פסקו בערך ב־10:45. קרייתי ספגה אבדות כבדות: בגזרת ס'רפנד אל־עמאר נהרגו 12 מלוחמיה, וכמחצית מספר זה נפצעו; בבתי גפן נהרג לוחם אחד וכעשרה נפצעו.

סאפריה

סאפריה, אשר נמצאה כ־3.5 ק"מ מצפון לס'רפנד אל־עמאר, הותקפה במקביל אף היא. ההתקפה, אשר נערכה כולה או בעיקרה בידי מקומיים, בכוח של פלוגה מוגברת, החלה ב־6:35 בהתקפה רגלית, ובהמשך הצטרפו אל התוקפים מספר משוריינים, ככל הנראה של המקומיים. הערבים התקדמו בשני ראשים, ממזרח ומדרום־מזרח, הצליחו לכבוש עמדה בצפון־מזרח הכפר וכן לתפוס מספר בתים עזובים בדרומו. מצבם של המגינים, פלוגה של חי"ם תל אביב,⁸⁹ היה בכי רע, והקשר בין העמדות פסק. לעזרתם נחלצה מחלקת עתודה מגדוד 43, ותחילה הדפה את הערבים מן הבתים שנתפסו בדרום הכפר. ב־7:30, בהתקפת־נגד, תוך התכתשויות מטווח קצר, נכבשה שוב גם העמדה שבצפון־מזרח, והערבים נסוגו מן הכפר. ב־8:30 מדרום התקרבו ארבעה משוריינים לכיוון הכפר, ומשנתקלו באש המגינים, נעצרו כ־500 מ' מן הכפר, וחיפו על פינוי הנפגעים הערבים. אבדות צה"ל באותו מקום הסתכמו בשני הרוגים, שניהם ממחלקת העתודה, ובשלושה פצועים.⁹⁰

גזרת יהודיה–כפר עאנה

כאמור, נראה כי יהודיה הייתה יעד משני, וייתכן כי מטרת ההתקפה בגזרה זו הייתה הסחה, אלא שדווקא ביהודיה נחלו הערבים הצלחה רבה יותר. את הכפר החזיק 'אוצרון', חיילים אשר מבחינת כשירותם נחשבו כוחות קו שני של האצ"ל, בעוצמה של כפלוגה, בהם כ־20 חיילות בתפקידי עזר. בהתקפה שהחלה לפנות בוקר, זמן קצר לאחר יציאת הכוח מגדוד 44 אשר כאמור הטריד באש את וילהלמה, הפתיעו התוקפים, ככל הנראה בלתי סדירים וסדירים למחצה, את המגינים, אשר באותה העת לא איישו את עמדות התצפית. הכפר, אשר לא היה ערוך היטב להגנה, נכבש כמעט ללא התנגדות, לאצ"ל נגרמו 12 הרוגים, בהם שתיים מן החיילות, ושאר הלוחמים נסוגו

89 ארגון.

90 סיכום יומי 10, 11 ביוני; בן־גוריון, יומן המלחמה (11 ביוני 1948), עמ' 504.

לכיוון פתח תקווה.⁹¹ עוד קודם הנסיגה פנה דני מטרסו, מפקד כוח האצ"ל ביהודה, בבקשת סיוע. בעקבות זאת ב־6:45 יצא משוריין של גדוד 44 מִכְפָּר עֲאֵנָה לברר את המצב ביהודה וכן לתגבר את כוח האש של המגינים במרגמת 'דוידקה'. המשוריין נתקל באש. שלושת נוסעיו, בהם קמ"ן הגדוד, נפצעו, והוא שב על עקבותיו.⁹² בעוד המשוריין חוזר, על כִּפָּר עֲאֵנָה נפתחה אש מן הפרדסים שמדרום.

את הכפר החזיקה פלוגת חי"ם מבני ברק המשתייכת לגדוד 'עין', שעליו פיקד צבי כהן, שהוקם על בסיס נפת 'עין' (ירקון) של אלכסנדרוני. בשלב מוקדם עבר הגדוד למתכונת גיוס מלאה, שבו שלוש פלוגות ופלוגת מטה, ובסיסו היה בכפר סירקין (לימים, בעת ההפוגה השנייה, עבר הגדוד לקריית וכוונה גדוד 145).⁹³ ב־8:30 החלה התקפה רגלית על כִּפָּר עֲאֵנָה, אשר אף הוא לא היה ערוך היטב להגנה.⁹⁴ ההתקפה נערכה מצד דרום תוך כדי ניסיון לאגף ממערב, והערבים הצליחו לחדור לכפר. כוח עתודה מגדוד 44, כולל משוריין, נזעק לעזרה, ואכן בסיועו נהדפו הערבים.

הצטרפות חטיבה 8 לקרב

המחנה בתל ליטווינסקי, בסיסה של חטיבה 8, היה כה סמוך ליהודה, ועוד יותר, לכִּפָּר עֲאֵנָה, עד כדי כך שמ־6:30 נשמעו בו קולות הקרב (על פי השעה, הקרב ביהודה) בברור. עד מהרה התברר כי גדודים 44 וחטיבה 8 הם הכוחות הזמינים ביותר לעמוד בפרץ, אולם לרשות גדוד 44 לא עמדו עתודות נוספות (לזו הנזכרת לעיל) המוכנות לצאת מייד לכפר. לפיכך פלוגת החרמ"ש מגדוד 82, שעיקרה יוצאי הלח"י, נשלחה לכִּפָּר עֲאֵנָה אף שכאמור טרם הספיקה לעבור אימונים של ממש. כיוון שנראה היה כי נשקפת סכנה גם למחנה עצמו, פלוגת המטה של הגדוד נותרה להגן על מבואותיו. ב־7:25 חזר הכוח מגדוד 82, בפיקוד המג"ד ביאטוס, אשר כלל כאמור פלוגת שריוניות, לתל ליטווינסקי מן ההתקפה שלא בוצעה על ראש העין. אותו כוח נזעק אף הוא. אולם במועד הגעתם כבר עזבו הערבים את הכפר. נראה כי בכוונת הכוחות מגדוד 82 היה

91 סיכום יומי 10, 11 ביוני; דו"ח סאפריה; אוסף אצ"ל: כיבוש יהודה.

92 עדות מטרסו.

93 ריבלין וסיני, אלכסנדרוני, עמ' 76–84.

94 [נפת] העין לעודד, כפר ענא, 1 ביוני 1948, א"צ 2506/1949/85.

להמשיך לכבוש שוב גם את יהודה⁹⁵, אולם על פי רמת כשירותם באותה העת, הייתה זו משימה יומרנית, בייחוד לנוכח לוח הזמנים הקצר: בשעה 10:00 עמדה ההפוגה, אשר לימים כונתה ההפוגה הראשונה, להיכנס לתוקף.⁹⁶

למרות כניסת ההפוגה לתוקף ב־10:00 טרם יצא גדוד 82 ממעגל הלחימה. ב־10:20 הותקפו עמדות פלוגת החרמ"ש באזור צומת כביש יפו–לוד ויהודה – בית דג'ן (צומת יהוד מערב), ובוואדי המתפתל כלפי צפון־מזרח (נחל יהוד). שני זחל"מים ומשוריין נשלחו לחפות על החיילים שבעמדות. אחת מן העמדות, שמדרום לכביש יפו–לוד, ובה מספר חיילים ופיא"ט (PIAT-Projector Infantry Anti Tank), מטול חי"ר נגד שריון, במקור מתוצרת בריטית) נפגעה, החיילים נפצעו ומשוריין וזחל"ם נשלחו לחלץ את הפיא"ט ואת הנשק האישי שנותרו במקום. נוסף על כך במבואות הכפר פרצה אש, כיוון שככל הנראה הציתו הכוחות הערביים את השדות הסמוכים בעת נסיגתם, וב־11:40 נאלץ כוח גדוד 82, אשר החזיק בעמדות הקדמיות בִּפְּרָ עֲאָנָה, לעוזב. בנסיגה מן העמדות אל הבתים הקיצוניים של הכפר, אשר התנהלה תחת אש, נפצעו 14 לוחמים. אחר הצהריים, על אף מצב ההפוגה, התקיפו שני משוריינים, אחד מהם, של הלגיון, נושא תותח, את כוחות גדוד 82 בִּפְּרָ עֲאָנָה. מחלקה מפלוגת השריוניות נשלחה לחלץ את הפצועים, ואחד המשוריינים נפגע מאש התותח.⁹⁷ מ"פ השריוניות, מנחם יורש (זינגר), יוצא הפלמ"ח, אשר היה באותו משוריין, נהרג, ועימו הנהג, ואילו המקלען והקשר נפצעו. על פי ספר זיכרונותיו של ברומג', הוא עצמו, לאחר שעשה דרכו מגזרת ס'רֶפֶּנְד אל־עֲמָאר ובתי גפן, ככל הנראה כדי לחפות על נסיגת הערבים בגזרת יהודה – בִּפְּרָ עֲאָנָה, פיקד על המשוריין היורה, ועשה זאת כיוון שהבחין במשוריין ישראלי היורה בערבים בלתי סדירים אף שכבר החלה ההפוגה. בהמשך גררו הערבים את המשוריין הישראלי הפגוע ללוד, אך לא הצליחו לשקמו.⁹⁸

כיוון שנראה היה בעליל כי הקרבות בִּפְּרָ עֲאָנָה נמשכים, בשעה 13:20 נקבע כי מג"ד 82 ביאטוס יקבל את הפיקוד על הכוחות במקום. בהמשך,

⁹⁵ ורד, **חזית המרכז**, עמ' 241; ירוחם כהן, **לאור היום ובמחשך**, תל אביב: עמיקם, 1969, עמ' 144.

⁹⁶ ההפוגה נקבעה לשעה 6:00 על פי שעון גרינוץ'. על פי שעון ישראל, המקדימה את בריטניה בשני אזורי זמן, ואשר באותו מועד היה נהוג בה שעון קיץ כפול, החלה אותה הפוגה ב־10:00.

⁹⁷ מנחם בן תור, **ספר לוחמי חירות ישראל (לח"י)**, ה', ירושלים: הוצאת יאיר, 2010, עמ' 20–21.

⁹⁸ ברומג', **חייל**, עמ' 33.

חיילי יפתח באל-קבאב ממתינים להפוגה (מתוך אוצר תמונות הפלמ"ח, אלבום חטיבת יפתח, הגדוד הראשון; באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

בשעה 15:40, לנוכח הלחץ בגזרתה, פלוגת החרמ"ש מגדוד 82, שהגנה על הכפר מצידו המזרחי, נסוגה באופן בלתי מסודר. הנסיגה הפכה לבריחה, וכוח מגדוד 81 הוזעק למלא את החלל בקו ההגנה.⁹⁹ ההתקפה נהדפה (על פי ברומג', לא היה ממילא בכוונתו להתקדם),¹⁰⁰ ובשעה 16:10 שקטה הגזרה בשנית, וזו הפעם – סופית. הנפגעים פונו בעזרת משקיפי האו"ם, ובלילה העבירה חטיבה 8 את האחריות למקום לגדוד 101.⁴⁴ אבדותיה של חטיבה 8 היו שלושה הרוגים ו-19 פצועים.¹⁰² בגזרה זו לקריית, כולל כוח החי"ם, היו חמישה הרוגים.

אחרית דבר

מבצע 'דני', אשר נערך מ-10 עד 18 ביולי, הוא מעין אפילוג לקרבות המתוארים במאמר זה. קו ההתחלה שלו היה בחלקו הגדול הגזרה המתוארת לעיל או זירת הקרב בגזר. רוב היחידות שהשתתפו בקרבות ערב ההפוגה, חזרו ולחמו במבצע 'דני' (אירועי 'אלטלנה' הביאו להוצאת האצ"ל),¹⁰³ כמעט תמיד ממקום סמוך לזה שבו נערכו ערב ההפוגה,¹⁰⁴ ועבודה זו מזכירה כאן בקצרה את חלקן של אותן יחידות.

ב-12 ביולי חבר גדוד 81 לבן שמן המנותקת, המשיך ופשט על לוד, והגיע עד לפאתי רמלה. לוד נכבשה על ידי יפתח אשר התקדמה מדרום-מזרח, ואילו רמלה נכנעה לכוחות גדוד 42 אשר התקדמו מכיוון באר יעקב.¹⁰⁵ גדוד 82, לאחר שכבש את שדה התעופה לוד, נותר להילחם, עד יומו האחרון של המבצע, בגזרת קיִלָה (גבעת כ"ח בקירוב), עת הוזעק לסייע ליפתח בניסיון

⁹⁹ ורד, **חזית המרכז**, עמ' 241.

¹⁰⁰ ברומג', **חייל**, עמ' 33.

¹⁰¹ **קמב"ץ 8 למטכ"ל/אג"ם, ללא כותרת**, 12 ביוני 1948, א"צ 45/5126/1949.

¹⁰² ללא שם כותב ונמען (כנראה מג"ד 82 למטכ"ל-אכ"א-משרד הרישום), **רשימת חללים ופצועים בקרב ע"י יהודיה ביום 11.6.48**, ללא תאריך (כנראה 12 ביוני 1948), א"צ 344/8284/1949.

¹⁰³ אורי ברנר, **אלטלנה: מחקר מדיני וצבאי**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1978, עמ' 193–195; שלמה נקדימון, **אלטלנה**, ירושלים: עידנים, 1978, עמ' 226–229; קמ"ן קריית, ללא שם נמען, "דו"ח על פריצת אצ"ל בצומת הכבישים ראשון לציון/בית דג'ן/ת"א ביום 21 ביוני 48", ללא תאריך (21 או 22 ביוני 1948), א"צ 117/5439/1949.

¹⁰⁴ המבצע בכללו תואר בפירוט בעבודות אחרות כמו אורן, **דרך**.

¹⁰⁵ אלכסנדר צור, קמב"ץ קריית, ללא שם נמען, "תנאי כניעה של העיר רמלה", 12 ביוני 1948, א"צ 1025/922/1975.

הכושל האחרון לכבוש את לטרון. יפתח כבשה גם את המרחב שבין בן שמן ועד מערבה ללטרון. במבצע 'בתק', אשר נערך מצפון לגזרת 'דני' בלילה שבין 11 ל-12 ביולי וביום שאחריו, כבש גדוד 32 של אלכסנדרוני את ראש העין ואת מִגְ'דֵל יָאבָא. חי"ם נפת 'עין' נותר להחזיק בחלק מן העמדות בשטח שנכבש, ואם כי ספג אבדות, בהן המ"פ אבשלום דינוביץ שנפל בקרב, עמד בהצלחה בהתקפות־נגד של עיראקים ושל מקומיים.¹⁰⁶ כללית, כוחות קרייתי, עם חי"ם מגוש דן, החזיקו משלטים וכבשו מספר כפרים שנעזבו או שנתגלתה בהם התנגדות קלה, כמו סַלְבִית (שעלבים).¹⁰⁷ קרייתי החזיקה בקו החדש, שאליו הגיעו הכוחות במהלך המבצע, עד סוף המלחמה.¹⁰⁸

קרוב לשנות דור אחר כך, במלחמת ששת הימים, נמתח קו ההתחלה של החטיבה, כעת חטיבה מרחבית, כמעט באותה גזרה, וכאשר בהמשך תקפה וכבשה את מרחב לטרון ומודיעין, אפשר היה לראות בכך מעין סגירת מעגל מבחינתה.¹⁰⁹

סיכום

התקפת צה"ל על 'ברך' מסילת הברזל הוגדרה מראש כהטרדה יותר כניסיון כיבוש. כללית, בעת שזו נערכה, כבר החל צה"ל לתכנן את מבצע 'לודר' שהפך, לאחר תום ההפוגה, למבצע 'דני'. מעבר לכך לצה"ל, במרחב קרייתי, לא היו כוונות לשנות את הסטטוס קוו (מבצע 'אביגדור', שיעדו היה אסטרטגי: מקורות המים בראש העין, נערך בשולי הגזרה המתוארת ומחוץ למרחב קרייתי).

כישלון ההתקפה הערבית בהשגת רוב יעדיה נבע לא מעט מטעות בקביעתם. הבחירה לתקוף במרכז הארץ, סמוך למחנות תל ליטווינסקי וצרפין הגדושים בכוחות עתודה, הייתה שגויה ויומרנית. ייתכן שתקוות הערבים הייתה כי כניסת ההפוגה תהווה 'שריקת סיום' שתאפשר להם לשמור על הישגיהם, כפי שאכן אירע בַּיהוּדָה. בפועל, מבחינת הערבים המקומיים בבקעת לוד וכצד יוזם, היו התקפות אלה שירת הברבור.

¹⁰⁶ אורן, דרך, עמ' 197.

¹⁰⁷ קמ"ן קרייתי, ללא שם נמען, **סיכום פעולות "דני"**, 21 ביולי 1948, א"צ 46/6400/1949; אורן, דרך, עמ' 199; דרור, **הראל**, עמ' 267–272; אורן, דרך, עמ' 113–114, 132–135, 205–206.

¹⁰⁸ קמ"ן קרייתי, ללא שם נמען, **סיכום יומי ל-311800**, 31 ביולי 1948, א"צ 117/5439/1949.

¹⁰⁹ בני מיכלסון, "כיבוש מרחב לטרון ומודיעין במלחמת ששת הימים", **שריון**, 26, יולי 2007, עמ' 82–84.

הערבים המקומיים (לצד מתנדבים מעבר הירדן) לא נפלו בהרבה, אם בכלל, בצידום, נשק קל אישי וכיתתי, לצד נשק צוותי (משוריינים), וכן בכישורי הלחימה, בקלות התנועה ואף ביכולות התיאום, מן החיילים ומכלי הנשק שהצד הישראלי הקצה לגזרה. אלא שללחימתם בגזרה המתוארת נודעה משמעות מקומית ותו לאו. שלא כמו היהודים,¹¹⁰ ערביי ארץ ישראל לא השכילו לבנות ולקיים מוסדות לאומיים בעלי מרות אפקטיבית. נאמנויות מקומיות האפילו על צורכי המאבק הלאומי הכללי, ומן הנמנע היה לקיים ארגון צבאי משוכלל לאורך זמן. בכל זאת קרב זה הוא הדגמה נוספת לכך שהערבים המקומיים, גורם אשר בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות מקובל להפחית ממשקלו, בתקופה שלאחר הכרזת העצמאות,¹¹¹ לעיתים בתמיכת צבא ערבי סדיר, הגיעו לא פעם להישגים, ריתקו, עיכבו וגרמו אבדות ניכרות לצה"ל.¹¹² נוסף על כך לעיתים ערביי ארץ ישראל 'עיבו' בכוח אדם צבאות ערביים (שהיו, כללית, קטנים למדי), ובחלק מצבאות אלה אף היו גורם מתסיס ומניע לפעולה.¹¹³ מכל האמור עולה הצורך לבחון שוב את משקלו של הגורם הערבי המקומי. בקרבות שתוארו בעבודה זו, אם עבור החי"ש וחטיבה 8 מדובר היה לכל הפחות באתגר לא מבוטל, אותם לוחמים ערבים היוו אתגר קשה מדי עבור כוחות האצ"ל ועבור החי"ם.

אם בחי"ם עסקינו, בראשית המלחמה לחמו כוחותיו בעיקר על ביתם ובסביבתו, ולרוב בהצלחה. לעומת זאת, באשר ללחימה בשדה, הקרבות שתוארו בעבודה זו, שבהם השתתפו חיילי החי"ם, הם דוגמה לא יחידה לכוחות לחימתם הלוקה בחסר.¹¹⁴ בהקשר זה היו קרבות אלה כתובת נוספת על הקיר.

110 דן הורוביץ ומשה לויסק, **מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילייה פוליטית**, תל אביב: עם עובד, 1977, עמ' 26–30.

111 מוריס, 1948, עמ' 194, 259; נתנאל לורך, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב: מערכות, 1959, עמ' 166.

112 הקרבות בבקוה (אחיהוד) ובשעב, גשור, "שעב"; משולש הכפרים ג'בע (גבע הכרמל), אג'זם (כרם מהר"ל) ועין ע'זאל (עין איילה), ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 310–317.

113 לדוגמה, קרבות רמת הכובש בתחילת 1949. מרדכי בר-און, **'גבעתי' כמו כולם, קורות גדוד 55 במלחמת העצמאות, 13.12.1948–15.5.1948**, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2009, עמ' 207.

114 לאלה ניתן להוסיף את הקרבות בבקוה (אחיהוד) בהמשך יוני, ובאזור שעב, ביולי ובספטמבר. גשור, "שעב", עמ' 144, 147; את נפילת מוצב שיח' עאבד (קבר רב אשי) ב-22 באוקטובר. דני הדרי, "מלחמת העצמאות בצפון", בתוך: קדיש, **מלחמת העצמאות**, עמ' 119–170.

אלא שעד סוף המלחמה,¹¹⁵ התקווה של המטכ"ל כי "יחידות אלה תהוונה חיל מצב יעיל ויציב [...] שתוכלנה לשחרר את חטיבות החי"ש מכל תפקידי ההגנה הסטטיים, על מנת שאלה תהיינה פנויות למבצעים יזומים בעיקר" – נכזבה.¹¹⁶

קרבות אלה, אשר נערכו בעיקר בצד היהודי של גבול החלטת החלוקה, יכולים להיות מקרי בוחן (test case) למטרותיה הטריטוריאליים של ירדן במלחמת העצמאות, על פי פעולותיה בשטח. ב-7 בפברואר 1948 נפגש ארנסט בוין (Bevin), שר החוץ הבריטי, עם תאופיק אבו אל-הודא, ראש ממשלת ירדן.¹¹⁷ הפגישה לא הובילה לסיכום רשמי כלשהו, אך הדעה המקובלת בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות היא כי תולדתה הייתה הסכמה בריטית להשתלטות ירדן על השטח הערבי בהחלטת החלוקה, הנמצא בהישג ידה (ללא הגליל המערבי למשל). לכך התלוותה דרישה כי ירדן תימנע מלחדור לתחום המוקצה ליהודים.¹¹⁸ בריטניה דבקה בעקביות במוסכם, ובתום המלחמה הכירה בסיפוחם לירדן של שטחי יהודה ושומרון שממזרח לקו שביתת הנשק.¹¹⁹

כוונותיה של ירדן היו ברורות פחות. הכוחות הכפופים למרותה – הלגיון, המתנדבים שמעבר הירדן והמקומיים שהלגיון קיבל לחסותו – היו למעשה קואליציה. אפילו הלגיון עצמו לא תמיד התאפיין באחדות מטרה ובמרות מלאה.¹²⁰ כך, פיצוץ המשאבות בלטרון באוגוסט 1948,¹²¹ ההתקפה על קיבוץ גשר באפריל¹²² או כיבוש גזר נעשו ביוזמת קצינים לוחמניים (מיליטנטיים) או בלחצם של בלתי סדירים, ולא כפרי של מדיניות ירדנית סדורה. על פי

¹¹⁵ גרשון ריבלין, **ימי רמה: פרקי רמת הכובש**, תל אביב: מערכות, 1964, עמ' 232–233.

¹¹⁶ מטכ"ל/אג"ם אל החזיתות ולנמענים נוספים, **חיל משמר**, 29 בספטמבר 1948, א"צ 6127/1949 – 124.

¹¹⁷ Graham Jevon, *Jordan, Palestine and the British World System, 1945-57, Glubb Pasha and the Arab Legion*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת אוקספורד, 2014, עמ' 73.

¹¹⁸ בני מוריס, **הדרך לירושלים: גלאב פשה, ארץ ישראל והיהודים**, תל אביב: עם עובד, 2007, מאנגלית: Benny Morris, *The Road to Jerusalem: Glubb Pasha, Palestine and the Jews*, תרגום: יעקב שרת, עמ' 135.

¹¹⁹ ללא שם המחבר, "בריטניה הכירה דה-יורה בישראל ובסיפוח", **דבר** (מקור: AP), 28 באפריל 1950.

¹²⁰ אל-תל, **זיכרונות**, עמ' 268–271.

¹²¹ אורן, **דרך**, עמ' 218–219.

¹²² קיבוץ גשר, **ימי גשר: סיפורו של קיבוץ במלחמת השחרור**, גשר: קיבוץ גשר, תשי"ח (להלן: גשר, **סיפורו של קיבוץ**).

תיאור האירועים בעבודה זו, הבלתי סדירים הם שיזמו את הקרבות ערב ההפוגה והם אלה אשר גררו את הלגיון להתערב.

אפשר להניח בוודאות כי מקומות אשר היו נכבשים דרך קבע בידי הלגיון או בידי הכוחות שבחסותו, היו נשללים ממדינת ישראל, מה גם שחלק ניכר מקו החזית בגזרת קריית נמתח, עוד טרם ההתקפה הערבית, בתחום המדינה היהודית. חיזוק להנחה זו נותן מהלך המלחמה הכללי, המראה כי באזורים שבשטח המוקצה ליהודים, שבהם טרם התבססה ישראל, כמו הנגב המזרחי עד סתיו 1948, או הערבה עד חורף 1949, כבש לעצמו הלגיון דריסת רגל. כלומר, ההסכמים וההבנות היו צריכים אישוש בשטח ואכיפה בכוח הזרוע. קרב ההגנה הישראלי, מרובה האבדות, לא נערך לשווא.

אף שהמרחק בין פְּכָר עֲאֻנָּה לקצה המזרחי של תל אביב דאז, שיכון פליטי הספר (רמת ישראל), הוא כ־8 ק"מ, לא נרעשו עיתוני התקופה באופן יוצא דופן מכך שהקרב נערך ממש במבואות גוש דן. ההתייחסות לקרבות 11 ביוני 1948 הייתה סבירה, לא פחות אך גם לא יותר מחזיתות אחרות.¹²³ אלא שאם יובא בחשבון כי כארבעה שבועות קודם לכן עדיין הייתה יפו בידי הערבים, הרי בעיני תושבי גוש דן ב־11 ביוני ניכר שיפור ניכר במצב בהשוואה לעבר הקרוב. למעשה, באותו מועד, קשה היה למצוא יישוב יהודי במרחק גדול יותר מאחת החזיתות.

להבדיל מן ההתייחסות הסבירה במונחי אקטואליה, קרבות 11 ביוני שבבקעת לוד כמעט שלא הותירו את רישומם בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות. אם ניקח כאמת מידה את האבדות הישראליות בהרוגים, כ־35 במספר, אזכורם דל בהשוואה לקרבות בהיקף דומה, חלקם אף קטן יותר, במלחמת העצמאות, כמו קרב מלכיה הראשון,¹²⁴ מנזר סן סימון¹²⁵ ועוד עשרות קרבות שקצרה היריעה מלהזכיר. סיבה אחת לרושם הדל קשורה לשדות הקרב: כפרים ערביים נטושים, אשר לישראלי המצוי לא הייתה קיימת אליהם זיקה מיוחדת. נוסף על כך תדמיתן האפרורית של חלק מן היחידות שהשתתפו בקרב, מצידו הישראלי, והרכבו האקלקטי של הכוח בכללותו, תרמו את חלקם השלילי להתעלמות היחסית. אופייה ותדמיתה של קריית

¹²³ ללא שם המחבר, "אתמול השתרר שקט בכל החזיתות", **דבר**, 14 ביוני 1948; א, ת, "סוכלה מזימת האויב בגזרת לוד-רמלה" **דבר**, 14 ביוני 1948.

¹²⁴ עמירם אזוב, **משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח**, אור יהודה: דביר, 2013.

¹²⁵ אריה חשביה, **הקרב על סן סימון: קרב מופת שהכריע גורל ירושלים**, תל אביב: מילוא, 1979.

תרמו להעמדתה בצל.¹²⁶ באשר לחטיבה 8, הקרב בכפר עאנה 'נחת' עליה כהפרעה במהלך התגבשותה יותר מִפְּאָבֶן דרך בקורותיה, ומבחינתה, מהלכו ותוצאותיו לא נתנו מקום רב לטיפוח מורשת.¹²⁷ היקף התייעוד שהאצ"ל הותיר על אודות הקרב בַּיהוּדִיָּה היה סביר. דא עקא, הארגון תיעד את קורותיו בנפרד, ולא כחלק מקרב גדול יותר על פני חזית רחבה יותר.¹²⁸ יחידות החי"ם, כפי שהיטיב להגדירן הסופר ס. יזהר, היו "מחוקות מרוב צניעות" כמעט מטבע ברייתן.¹²⁹

126 טורים, יומן חטיבת קריית, גיליונות שונים מקיץ 1948 ואילך.

127 למשל, אברהם ורד, **חזית הדרום בין סיני לחברון**, תל אביב: הוצאת יאיר על שם אברהם שטרן, תשנ"ו.

128 ניב, **מערכות האצ"ל**, עמ' 221; **אוסף אצ"ל: כיבוש יהודיה; עדות מטרסו**.

129 ניצה בן ארי, על "שיירה של חצות", אתר "ס. יזהר חוזר" במרשתת: <https://sreturns.wordpress.com/2019/07/30/על-שיירה-של-חצות-א/>